

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 130.122/655.11

Наталія Божко, Леонід Цубов*

Львівський національний медичний університет ім. Данила Галицького,

*Національний університет «Львівська політехніка»

ВПЛИВ ГУМАНІСТИЧНИХ ІДЕЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО КНИГОДРУКУВАННЯ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.

© Божко Н., Цубов Л., 2013

Розглянуто вплив гуманістичних ідей епохи Відродження на розвиток українського друкарства кінця XVI – початку XVII ст., розглянуто діяльність перших українських друкарень у період піднесення суспільно-політичного руху українського народу, що привів до відродження власної культури та державності.

Ключові слова: культурна ідентичність, друкарство, культурна пам'ять, першодруки.

INFLUENCE OF RENAISSANCE HUMANISTIC IDEAS ON THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN BOOK PRINTING AT THE END OF THE 16th CENTURY – BEGINNING OF THE 17TH CENTURY

© Bozhko N., Tsubo L., 2013

The aim of this article is to examine the influence of Renaissance humanistic ideas on the development of Ukrainian book printing at the end of the 16th century – beginning of the 17th century, as well as on functioning of the first Ukrainian printing houses at the time of the rise of social-political movement of Ukrainian nation which led to the revival of culture and statehood.

Key words: cultural identity, book printing, cultural memory, first printed books.

На цивілізаційному шляху кожного народу ми бачимо не тільки зусилля із вдосконалення знарядь праці, а й могутнього духовного процесу розвитку комунікативних зв'язків, що свідчить про поступ культурогенезису. Знання, досвід, мудрість, які необхідно було зберегти для наступних поколінь, сприяли утворенню одного із найбільших досягнень у людській історії – писемності. Її виникнення поділило історію людської цивілізації на два величезні комунікативні періоди: один з них – дописемної історії, інший – писемної. Тисячі років писемність була одним з методів навчання, способом збереження і передачі інформації, формою образотворчого мистецтва тощо. Писемність зумовила появу ще одного артефакту – книги. Значення книги у розвитку людської культури переоцінити важко. Усе, що пов'язано з розвитком свідомості, нагромадженням знань, передачі різноманітної інформації, яка вела людство вперед, – все це містилося у книзі. Але оволодіти цим комунікативним зв'язком було складно. Це залежало не лише від уміння читати, але й від обмеженого розповсюдження рукописної книги.

Мета дослідження – прослідкувати історичний шлях розповсюдження ідей гуманізму європейського Відродження на українських землях, завдяки виникненню і поширенню книгодрукування. Історичне значення книги, як одного з носіїв комунікативного зв'язку в епоху XVI – XVII ст.

Проблема становлення та розповсюдження ренесансної культури на українських землях є предметом широкого наукового вивчення. Зокрема, її аналіз відобразився у багатьох ґрунтовних наукових виданнях з історії української культури, таких як: Історія української культури: у п'яти томах – видавництва «Наукова думка», Історія української культури, за ред. І. Крип'якевича, Нарис історії культури України М. Поповича, а також у дослідженнях В. Микитася, Д. Наливайка, М. Кошуби, З. Хижняк та ін. Детальніший погляд саме на історію виникнення перших друкарень і розповсюдження друкованої книги на українських землях знаходимо у наукових працях К. Студинського, І. Огієнка, І. Крип'якевича, М. Возняка, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича, І. Мицька та ін. На нашу думку, у цій літературі ще недостатньо проаналізований взаємозв'язок появи книгодрукування та його впливу на процес усвідомлення необхідності освіти, розвитку гуманістичних тенденцій у діяльності братств на формування ідеї національної окремішності українського народу у період XVI – XVII ст.

Перехід від феодальної культури до культури Нового часу ознаменувався винаходом друкарського верстата. Цей доволі простий механізм (з точки зору сьогоденних новітніх технологій), змінив наш людський світ, відкривши для нього широкий простір для знань, науки, культури, здійснивши велику духовну революцію у свідомості мільйонів людей.

Книга в епоху Відродження відкрила новий комунікативний шлях до вдосконалення людської цивілізації. Про здобутки на цьому шляху написано тисячі книг, але у більшості з них все розпочинається з винаходу німецького майстра Гуттенберга та його учнів. Метою нашого дослідження є завдання простежити шлях виникнення, розповсюдження української книги, яка стала дороговказом для нашого народу не тільки до знань, але й свободи.

Один з найбільших знавців історії українського друкарства, проф. І. Огієнко писав, яке велике значення для нас, прийдешніх поколінь українців, має знання цього шляху, тому що «...воно особливо яскраво підкреслює стан нашої давньої культури, ...показує якими культурними ми були в старовину. Стан нашого давнього друкарства давав нам тоді повну змогу не тільки займати почесне місце серед цілого слов'янського світу, але й дорівнюватися технікою своїх видань культурним народам Європи» [1, с. 34].

Мистецтво друкованої книги розповсюджувалось із заходу на схід. На слов'янські землі найшвидше друкарство прийшло до тих народів, які найтісніше спілкувались з німецькою, а отже, західноєвропейською культурою. Це були чехи, і вони перші розпочали слов'янське друкарство, ще у 1478 р. Чим далі на схід, тим важче пробивалась традиція розвитку сучасного комунікативного зв'язку. Це пояснювалось соціально-політичним становищем східнослов'янських земель. Литовсько-Польська держава, а згодом у XVI ст. Річ Посполита, розглядали українські землі як колоніальні території, а не як рівноправні частини своєї держави, які потрібно було розвивати і сприяти зростанню їх культурного рівня. Сама ж українська культура, позбавлена державної підтримки, не могла власними силами розвивати освіту і сприяти розповсюдженню нових технічних винаходів. У той самий час, для об'єктивності, слід відмітити, що належність українських земель до складу Польської держави, яка у XV ст. вийшла з ізоляції і встановила тісні політичні й культурні стосунки з країнами Заходу, зокрема з Італією, позитивно вплинула на розповсюдження ідей гуманізму, необхідності освіти і самовдосконалення [5, с. 4].

Поширення книгодрукування є важливою складовою розповсюдження ренесансної культури на теренах Польської держави, видатним центром якої був тогочасний Львів. У Львові, як твердять дослідники (М. Попович) [6, с. 178], існувала друкарня ще перед 1469 роком, бо у 1460 р. багатий львівський міщанин Степан Дропан подарував Онуфріївській церкві свою власну друкарню, що підтверджує привілей 1469 р. польського короля Казимира IV. Однак ще й сьогодні нам не відома назва будь-якої книги, що була надрукована у цій друкарні. Тому для об'єктивності розпочнемо аналіз історії українського друкарства із Кракова.

Наприкінці XV ст. у Кракові була доволі велика українська громада. Ці русини вже були ознайомлені з досягненнями європейської гуманістичної культури, ідеї якої розповсюджувались завдяки силі друкованого слова.

Можливо, якраз у цей час, у древній польській столиці перебував і наш ранній гуманіст Юрій Дрогобич (Котермак), автор першої друкованої книги «Прогностична оцінка поточного 1483 р...», який, співпрацюючи з талановитими майстрами того часу, такими як Швальпольд Фіоль, сприяв появі друкованих книг для потреб власного народу. Як свідчать джерела, ці двоє талановитих людей були провісниками появи перших українських книг кириличним шрифтом. Ще у 1489 р. Ш. Фіоль удосконалює вже відомий у Польщі друкарський верстат, оскільки його роботи нічим не поступалися від тогочасних німецьких друків. У тому ж таки 1489 р. майстер приступив до роботи над книгами кириличного шрифту. Сам шрифт був виготовлений також німцем Рудольфом Борсдорфом з Брунсвіка, який жив на той час у Кракові [1, с. 41].

У 1492 р. Ш. Фіоль видрукував «Часословець» і «Октоїх». Згодом німецький майстер надрукував ще дві книги: «Тріодь пісню» та «Тріодь цвітну», але вже без зазначення місця та часу друку. Збереглися відомості, що була й п'ята книга «Псалтир», але до нашого часу вона не збереглася.

У поширенні книгодрукування в Україні значну роль відіграла і діяльність білоруса Франциска Скорини, який у 1518–1519 рр. видав «Псалтир» та «Біблію Руську» у Празі, а в 1522 р. налагодив друкарську справу у Відні. Сприяла розповсюдженню авторитету друкованої книги і діяльність Симона Будного. Василя Тапинського, а також видання заблудівської друкарні гетьмана Григорія Ходкевича.

Наступний етап розвитку друкарства пов'язаний з ренесансними центрами України, містами Львовом і Острогом. Епоха XVI ст. вимагала знаючих, освічених і активних до пізнання усього нового людей, тому зростала необхідність у розповсюдженні книг. Необхідні були саме друковані книги, які б дали можливість прилучити до культурного відродження українських цінностей якомога більше освічених людей. На жаль, протягом XV–XVII ст. більшість представників української аристократії дуже швидко асимілювалася з пануючою польською елітою, і не були тією верствою населення, що сприяє прогресивному розвитку національної культури, зокрема і розвитку книгодрукування. У той час найбільшою культуротворчою силою на українських землях виступало міщанство.

Саме щасливим випадком як для львівських міщан, так і для московського друкаря Івана Федорова, стала їхня співпраця. Міщани Львова потребували книг для розвитку власних бізнесових справ, для діяльності церковних братств і для нормального функціонування освітніх закладів. Ще у Заблудові, у маєтку Гната Ходкевича Іван Федоров був проінформований про культурну діяльність львівських братчиків, про їхню місію у суспільно-політичному русі на українських землях Речі Посполитої, тому сподівався, що саме у Львові знайде сприятливі умови для видавничої діяльності. Львівськими сподвижниками друкаря стають Семен Калинович (Сенько Сідляр), художник Лаврентій Пухала, ігумен Онуфріївського монастиря Леонтій, кравець Антон Абрагамович, Михайло Дашкович та інші. З їх допомогою Іван Федоров вдосконалює друкарський верстат і вже на початку 1573 р. приступає до друку «Апостола». Перевидавши «Апостол», раніше надрукований у Москві, Іван Федоров наблизив правопис до загальноприйнятого в Україні [4, с. 16.]. Львівський «Апостол» вийшов друком 15 лютого 1574 р. і вважається первістком українського книгодрукування.

Потреба українського населення у розвитку освіти спонукала львівських братчиків замовити Ів. Федорові друк і навчальної літератури. У 1574 р. у Львові виходить перший у Східній Європі друкований підручник – «Буквар». Для його укладання були використані відомі раніше рукописні збірники з вивчення граматики. Книга призначалась для тих, хто вивчав граматику за кириличною системою. Ця подія посприяла прагненням львівських міщан надати своїм дітям необхідну на той час освіту. Ще у 1572 р. братчики отримали дозвіл від польського магістрату навчати своїх дітей за системою «семи вільних наук», а вже через два роки мали свій перший друкований український підручник.

У 1585 р. Львівське братство, разом з львівським єпископом Гедеоном Балабаном викупило друкарню Ів. Федорова у лихваря Ізраїля Якубовича і продовжило традицію видання навчальної літератури. З огляду на те значення, яке надавалось у братських школах викладанню грецької та слов'янської мов, у кінці XVI ст. починають виходити друком граматики цих мов. Так, у 1591 р. була видана грецька грамика під назвою «Adelphotis» або слов'янська грамика єпископа

Арсенія і Лаврентія Зизанія. Для безперешкодної роботи друкарні братчики, з допомогою магнатів князя К.-В. Острозького та Ф. Скумина-Тишкевича, отримали 15 жовтня 1592 р. королівську грамоту, що дозволяла друкувати книги [1, с. 115].

Протягом першого десятиліття XVII ст. львівська друкарня спромоглася видати збірник «Просфонима» (перше видання поетичного тексту, що був предтечею української драматургії), «О воспитании чад» авторства (гіпотеза) Й. Борецького, шкільні декламації, складені П. Бериндою, та його ж збірка віршів «На Різдво», «Чалослов», виправлений за першоджерелами «Псалтир» тощо. За свідченням акад. Я. Ісаєвича, Львівська братська друкарня до середини XVII ст. видрукувала не менш як 36 книг обсягом 2.842 арк., що сприяло розвитку культури і долученню українських юнаків до рівня європейської освіти того часу. Друкарня діяла до скасування братства аж до 1787 р. [2, с. 616].

У 1638–1667 рр. бурхливу видавничу діяльність проводила Львівська друкарня, заснована Михайлом Сльозкою. Поза Львовом діяли друкарні у Стрятині та Крилосі, власниками яких були Федір та Гедеон Балабани, з ними співпрацював відомий друкар Памво Беринда. Протягом 1604–1605 рр. у Стрятинській друкарні були надруковані «Служебник», згодом «Требник». Ці важливі для церковної служби книги підготував і редагував сам єпископ Гедеон Балабан. Стрятинська друкарня була доволі добре технічно облаштована, тому її видання були значно кращими з погляду художнього виконання від львівських братських. Після смерті Г. Балабана Стрятинську друкарню викупив Єлесеї Плетенецький, син дяка Львівської Успенської церкви, і перевізши її до Києва, заклав основи одного з найбільших друкарських осередків в Україні – друкарню Києво-Печерської Лаври.

Серед осередків друкарства на західноукраїнських землях слід виокремити і друкарню Унівського монастиря. Її заклав у середині XVII ст. єпископ Арсеній Желіборський. За час існування друкарні було видано понад 25 книг. Однак друкували книги тільки релігійного, богослужбового змісту, що особливого значення для розвитку історії української гуманітарної ренесансної культури не мали.

Другим ренесансним центром на українських землях був Острог. У власному маєтку князь К.-В. Острозький не тільки відкрив перший вищий навчальний заклад, але й сприяв його забезпеченню навчальною літературою кириличним шрифтом. Однак, знаючи найбільшу мрію князя Острозького, можна змінити акценти цієї інформації. Тримовний гімназійон в Острозі відкрили за необхідності підготувати знаючих людей для розвитку друкарства. Відомо, що князь стикнувся з доволі великою проблемою, коли поставив перед собою мету видрукувати Біблію кириличним шрифтом. Оскільки, ні список Генадійської Біблії привезений з Москви, ні інші списки, що опинились в руках Острозького, не задовольняли його. На українських землях того часу дуже бракувало знаючих, освічених людей, які б могли писати, перекладати твори, необхідні для захисту українських духовних цінностей. Тому при дворі князя Острозького формується гурток вчених, які могли б допомогти у редагуванні богослужбової літератури і навчанні молоді. У різний час до цього кола інтелектуалів належали: Герасим Данилович Смотрицький, пресвітер Василь Суразький, Клірик Острозький, священник Дем'ян Наливайко. Перекладач ієромонах Купріян, Філарет Бронський, Мелетій Смотрицький, Тимох Михайлович на ін.

Історія друкарства в Острозькій академії веде свій початок на дванадцять років раніше від друкарні Львівського братства. Між 1576 – поч. 1577 рр. Іван Федоров остаточно формує і обладнує Острозьку друкарню. Відливає для друку Біблії особливий шрифт і готується до грандіозної роботи. Першому друкарю допомагали його учень Гринь Іванович із Заблудова, син його Іван та інші учні, що прибули зі Львова. Однак редагування списків Святого Письма рухалось доволі поволі. Щоб друкарня хоч якось працювала і повертала великі матеріальні вкладення, почали друкувати інші, легші для друку, але так необхідні українському суспільству книги. Серед них «Хронологія» А. Римші, що призначалась для навчання у початкових класах (1581 р.); Новий Завіт з Псалтирем (1580 р.).

Острозька Біблія була надрукована у 1581 р. До Біблії було додано передмову від імені князя Острозького, автором якої вважають Герасима Смотрицького. Сам твір прикрашений гравюрами, ймовірно, роботи Гриня Івановича або львівського маляра Лавріна Пилиповича. Значення

Острозької Біблії переоцінити важко, адже вона з'явилась саме у той час, коли так була потрібна українському народу для відстоювання власних духовних цінностей і формування національної ідентичності. Сам твір є однією з перлин не тільки українського, але й слов'янського друкарства.

Складна суспільно-політична атмосфера наприкінці XVI ст., пов'язана з підготовкою до підписання Берестейської унії, була причиною появи полемічної літератури, яка друкувалась в Острозькому центрі. Було видано збірник Г. Смотрицького, куди увійшли «Ключ царства небесного» та «Календар римський новий» 1587 р., упорядкований Василем Суразьким збірник «О единой істинной православной віре» 1588 р., твір Клірика Острозького «Опис на лист в бозі велебного отця Іпатія Володимирського і Берестейського єпископа ...» 1598 р., збірник «Книжниця» 1598 р.; «Апокризис» Хр. Філарета 1598 р.; «Опис» Клірика Острозького 1598 р.; «Друга відповідь» Клірика Потію 1599 р. тощо [1, с. 198–201].

На початку XVII ст. естафету книговидавництва продовжує друкарня Києво-Печерської Лаври. Фундатором київського книгодрукування був архімандрит Києво-Печерської Лаври Єлисей Плетенецький. Він придбав у 1604–1606 рр. друкарню Стратинського монастиря, що на Галичині, і перевіз її у Лавру.

У 1615 р. ця друкарня почала функціонувати. Перша робота друкарні – шкільний «Часослов» – побачив світ у кінці 1616 або на початку 1617 рр. Єлисей Плетенецький прислухався до міщан Києва, які неодноразово звертались до нього з проханням друку «Часослова» як необхідної книги для навчання у тогочасних нижчих школах, дозволив друкувати її. Тому утворена у цей час Київська братська школа вже мала свої власні книги для навчання.

Спираючись на співробітництво визначних діячів братського руху в Україні і використовуючи матеріальну підтримку козацтва, нова друкарня змогла взятися за друк таких книг, які раніше були не під силу вітчизняним видавцям, тим більше, що для потреб нової друкарні Єлисей Плетенецький спорудив паперову фабрику – в монастирському маєтку Радомишлі [3, с. 340].

Архімандрит Лаври мріяв, щоб однією з перших робіт друкарні був Анфологійон. Це дуже велика церковно-богослужевна книга, в якій вміщено пісні, що розспівуються у церкві двома хорами. Враховуючи складність друку цієї книги, її на той час ще ніхто не друкував. Рукопис до друку підготували: Іов Борецький, ігумен Золотоверхого Михайлівського монастиря та архідиякон Захар Копистянський. Книга побачила світ у 1618 р.

Розпочавши енергійну діяльність, Лаврська друкарня доволі швидко перевершила і якістю, і кількістю своїх видань усі інші друкарні, що існували на східнослов'янських землях у XVI–XVII ст. Саме тому у перші десятиліття XVII ст. до Києва прибула чимала група львівських інтелектуалів, гуманістів, що своєю діяльністю сприяли розвитку друкарства як джерела формування нової ренесансної людини. У це коло входили: Захар Копистянський, брати Памво та Степан Беринди, Тарас Земка, Іов Борецький, Йосиф Кирилович, Филофей Кизаревич, І. Копистинський та ін. Вони перекладали з грецької мови, редагували призначені до друку тексти, складали передмови, присвяти і покажчики, що додавалися до книг. Існування такого кола інтелектуалів продовжувало свої традиції і при архімандритах П. Могилі, І. Гізелі, І. Кросовському та ін. На початок XVII ст. у Києві з'явилися і професійні друкарі: Тимофій Вербицький, Андрій Миколайович, Тимофій Петрович та ін. [7, с. 103].

Найвищим досягненням Лаврського книжкового гуртка можна вважати публікацію «Бесід» Іоанна Златоустого та «Чотирнадцять послань апостола Павла»; багато панегіричних видань українською книжною мовою, серед яких вірші Олександра Мітури «Візерунок цнот ...»; Номоканон 1620 р.; Службник 1620 р.; «Книга о вере» 1620 р. та ін.

Не обмежуючись роботою над текстом, Києво-Печерська друкарня приділяла багато уваги художній цінності своїх видань. Крім звичайного орнаменту, лаврські видання прикрашались досконало виготовленими гравюрами. Ця сторінка історії друкарні тісно пов'язана з діяльністю видатних майстрів: Леонтія Тарасовича та Інокентія Щирського. До таких видань належать, наприклад, «Євхологійон» 1646 р., відомий як «Требник» П. Могили чотиритомна «Книга житий святих» Дмитрія Ростовського та ін.

Отже, діяльність перших українських друкарень припадає на час піднесення суспільно-політичного руху українського народу з відродження власної культури та державності. Проаналізувавши першодруки, які з'явилися на українській землі, в той час слід наголосити, що це здебільшого були книги для навчання молоді або церковно-служебна література. Вона насамперед була необхідна для повноцінного функціонування Української православної церкви. Розповсюджувались і перші полемічні твори, які засвідчували проникнення європейських гуманістичних та реформаційних ідей на нашій землі.

На нашу думку, книги як одне з найефективніших джерел розвитку комунікативних зв'язків того часу формували нову людину з власною гідністю, патріотів своєї Вітчизни. Шлях цей важкий і тернистий проходив через усвідомлення народу власної окремішності, національної гідності та культури. Успіх цього винятково важливого поступу залежав від залучення до активних дій великих мас населення, які за допомогою друкованої книги не тільки відкривали для себе світ пізнання, але й формували українську національну ідею, що реалізувалась у національно-визвольних змаганнях під проводом Б. Хмельницького.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що на сучасному етапі успіхи формування національної ідеї залежать також від врахування позитивного досвіду тих історичних процесів, які вже частково проходив український народ в епоху Відродження. Тому актуальність вивчення цих процесів потребує у майбутньому подальшого вивчення.

1. Історія українського друкарства / упор., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик. – К.: Либідь, 1994 – 448 с. 2. Історія української культури: у 5-ти т. / гол. ред. кол.: Б.Є. Патон, Г.Д. Верес, І.Ф. Курас. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 2. – 847 с. 3. Маслов С. Культурно-національне відродження на Україні в к. XVI і в п.п. XVII ст. / С. Маслов. – К.: Наук. думка, 1993. – 372 с. 4. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К.: Вища шк., 1990. – 190 с. 5. Наливайко Д. Україна в рецепції західних гуманістів XV–XVI ст. / Д. Наливайко // Європейське відродження та українська література ХГУ–ХУЩ ст. – К.: Наук. думка, 1993 – 372 с. 6. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К.: «АртЕк», 1998. – 728 с. 7. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – Т.ІІ: Книга перша (16 ст.). – К.: Дніпро, 2001. – 560 с.